

УДК 376-056.264:373.3.016:811.161.2'36'37

МЕХАНІЗМИ ЗАСВОЄННЯ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ ОДИНИЦЬ МОВИ УЧНЯМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ НЕРІЗКО ВИРАЖЕНИМ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ

Л. І. ТРОФИМЕНКО, старший науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук

Анотація. У статті розглянуто і проаналізовано механізми мовленнєвої діяльності, які лежать в основі засвоєння лексико-граматичних одиниць мови учнями із нерізко вираженим загальним недорозвитком мовлення. Розуміння цих механізмів дає можливість розробити відповідну модель формування порушених психологічних механізмів, які зумовлюють розвиток та функціонування мовленнєвої системи.

Ключові слова: мовленнєві механізми, нерізко виражений загальний недорозвиток мовлення, лексика, граматики, учні початкової школи.

МЕХАНИЗМЫ УСВОЕНИЯ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ЯЗЫКА УЧЕНИКАМИ МЛАДШИХ КЛАССОВ С НЕРЕЗКО ВЫРАЖЕННЫМ ОБЩИМ НЕДОРАЗВИТИЕМ РЕЧИ

Аннотация. В статье рассмотрены и проанализированы механизмы речевой деятельности, лежащие в основе усвоения лексико-грамматических единиц языка учениками с нерезко выраженным общим недоразвитием речи. Понимание этих механизмов позволяет разработать соответствующую модель формирования нарушенных психологических механизмов, обуславливающих развитие и функционирования речевой системы.

Ключевые слова: речевые механизмы, нерезко выраженное общее недоразвитие речи, лексика, грамматика, ученики начальной школы.

MECHANISMS OF LEXICAL-GRAMMATICAL LANGUAGE UNITS' ADOPTION BY PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH SOFTLY EXPRESSED GENERAL SPEECH UNDERDEVELOPMENT

Annotation. In the article mechanisms of speech activity are determined and analyzed as the basis of lexical-grammatical language units' adoption by primary school students with softly expressed general speech underdevelopment. These mechanisms' understanding enables to develop a definite model of impaired psychological mechanisms which cause speech system development and functioning.

Keywords: speech mechanisms, softly expressed general speech underdevelopment, vocabulary, grammar, primary school students.

До логопедичних пунктів загальноосвітніх масових шкіл потрапляють учні початкових класів із нерізко вираженим загальним недорозвитком мовлення (НЗНМ). У таких дітей повсякденне усне мовлення в цілому максимально наближене до норми, однак трапляються поодинокі помилки, пов'язані з неточностями вживання окремих слів, деяких відмінкових закінчень і прийменників, певні помилки словотвору. Проте ретельне обстеження, проведене вчителем-логопедом, дає змогу виявити у дитини недостатній рівень готовності до

засвоєння у школі читання, письма та теоретичних знань з рідної мови. Принципове значення має з'ясування зв'язків між компонентами мовленнєвої діяльності учнів зазначеної категорії. Наприклад, порушення вимови окремих звуків у деяких випадках може виступати як самостійне, але частіше воно поєднується з іншими проявами мовленнєвого недорозвитку.

НЗНМ є симптомом фонетико-фонематичного та загального мовленнєвого недорозвитку і характеризується певними ознаками, такими, як пізній розвиток мовлення, невідповідність між словни-

ковим запасом і віком дитини, імпресивними та експресивними аграматизмами, несформованість звукової сторони мовлення, обмежена кількість слів у реченні, неповноцінні навички зв'язного мовлення. Найбільше у дітей із НЗНМ проявляються труднощі у формуванні лексичного запасу: словник обмежений та якісно недосконалий. Учні користуються, в основному, загальновідомими лексемами та виразами, вживають слова неточно, приблизно до значення. Характерна для них також заміна одних слів іншими, об'єднаними ситуацією, призначенням, дією. Хоча їхній словниковий запас порівняно великий, але в активне мовлення недостатньо вводяться і вживаються нові слова і поняття. Недостатність розвитку словника може проявлятися у неправомірному розширенні та звуженні значення слів, у змішуванні їх за семантичними та акустичними ознаками. До спільнокореневих слів, наприклад, діти добирають слова, замінені лише за формою. Рідко вони вживають у мовленні такі частини мови, як прислівники, відносні прикметники. Молодші школярі із НЗНМ можуть зазнавати труднощів, які вказують на недостатнє оволодіння точними відмінковими формами, неправильне узгодження і керування слів у реченні.

Найхарактернішим і найістотнішим для дітей із НЗНМ є недостатнє вміння підмічати і узагальнювати явища мови, її звукові й морфологічні особливості, форми словозміни, способи словотвору та синтаксичні конструкції. Прогалини фонетико-фонематичної та лексико-граматичної сторін мовлення часто стають серйозною перешкодою не тільки в оволодінні грамотним письмом, а й у засвоєнні програмового матеріалу з інших предметів мовного циклу. У таких дітей викривлене розуміння маловідомих слів і текстів природничого, географічного, математичного та літературного змісту.

Проблематика корекції мовленнєвих порушень у молодших школярів неодноразово порушувалася у працях О. Гопіченко, Е. Данілавічюте, Г. Жаренкової, Р. Лалаєвої, Р. Левіної, І. Садовнікової, Л. Смирнової, Є. Соботович, Л. Спірової, В. Тарасун, М. Шевченко, Н. Чередніченко та ін. Сучасний рівень наукових знань про мову й мовленнєву діяльність, що відображені в лінгвістичних, психолого-педагогічних, психо- та нейролінгвістичних дослідженнях, потребує переоцінки та уточнення основних підходів, принципів та засобів організації проведення корекційної роботи з виправлення мовленнєвих порушень у дітей та подальшого їх розвитку.

Згідно з психолінгвістичним підходом до корекції мовленнєвих порушень, основним завданням логопедичної роботи є формування у дітей порушених психологічних механізмів, які зумовлюють розвиток та функціонування мовленнєвої діяльності. Такий процес розкриває можливість для перетворення мовлення дитини-логопата в повноцінну систему, здатну до саморозвитку та саморегуляції (Є. Соботович).

У психолінгвістичних дослідженнях механізми мовленнєвої діяльності виступають у ролі складних психологічних утворень, що, за словами М. Жинкіна, «постійно змінюються і в нормі постійно удосконалюються», і забезпечують процеси засвоєння та використання мови. Це так звані специфічні мовленнєві та загальнофункціональні психологічні механізми (Є. Соботович).

Загальнофункціональними механізмами називають психологічні механізми, що зумовлюють не тільки мовленнєві, а й інші види психічної діяльності людини. До них відносяться всі пізнавальні процеси: мислительні операції (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація); пам'ять (довготривала, оперативна); увага; контроль. Ці процеси лежать в основі засвоєння лексики, граматики, фонетики, зв'язного мовлення. Зазначені механізми зумовлюють, насамперед, засвоєння семантики мовних знаків (лінгвістичний компонент мовленнєвої діяльності), а також процеси прийому та передачі вербальної інформації (комунікативний компонент мовленнєвої діяльності).

Недоліки загальнофункціональних механізмів (насамперед пізнавальних процесів: мислення, уваги, пам'яті) лежать в основі різного роду затримок мовленнєвого розвитку або ж недорозвитку мовлення, не пов'язаного з ураженням специфічних мовленнєвих механізмів (недорозвиток мовлення при розумовій відсталості, затримці психічного розвитку тощо).

При порушенні цієї групи механізмів виникає:

- виражене відхилення у формуванні передусім семантичної ланки лінгвістичного компонента мовленнєвої діяльності;
- узагальненого і абстрактно-узагальненого лексичного значення слова;
- різних типів лексичних значень;
- семантичної структури речення.

Ці особливості засвоєння мови зумовлюють дефекти функціонування комунікативного компонента – недостатній рівень розуміння мовлення, неправильний вибір мовних знаків відповідно до їх значення.

Специфічні мовленнєві механізми (аналітико-синтетична діяльність слухового та мовнорухового аналізаторів, симультанний та сукцесивний аналіз і синтез) забезпечують мовносприймальну та мовнопороджувальну ланки мовленнєвої діяльності.

Мовносприймальна ланка забезпечує процес прийому мовних сигналів, що мають акустичні властивості. Під час зазначеного процесу відбувається внутрішня переробка, перекодування цих характеристик (фізичних, акустичних) в узагальнені звукотипи (фонемі). Це створює необхідну психофізіологічну основу для розуміння мовлення.

Мовнопороджувальна ланка мовленнєвої діяльності забезпечує перекодування змісту ви-

словлювання в артикуляційну (або графічну) моторну реалізацію.

Недостатній розвиток або ураження специфічних психологічних механізмів призводять до виникнення первинних недоліків мовленнєвого розвитку або ж до розпаду мовлення (у дітей старше 3-х років і дорослих). Такі порушення в переддошкільному віці, що тісно пов'язані з діяльністю мовнорухового і мовнослухового аналізаторів, спричиняють виникнення первинного недорозвитку мовлення, що називається сенсорною або моторною алалією.

**Психологічні механізми,
що забезпечують формування
лексичної сторони мовлення**

1. Сформованість перцептивного рівня слухового сприймання (фонематичного слуху).

Перцептивний рівень слухового сприймання лежить в основі розрізнення звуків мовлення за корисними акустичними ознаками і є основою для формування фонематичного слуху і стабілізації слухового сприймання, без чого неможливе нормальне засвоєння мовної семантики. На цьому рівні відбувається вичленовування в зазначених акустичних і кінестетичних характеристиках звуків мовлення їх постійних смислорозрізнявальних (фонологічних) ознак, розрізнення звукового складу слів за вказаними фонологічними ознаками (С. Собонович, О. Гопіченко, Е. Данілавічюте та ін.). Недоліки розвитку зазначеного рівня сприймання спричиняють дефіцит слухової уваги, пам'яті, контролю та недостатність фонематичних уявлень тощо. Корекційна робота за цим напрямом дає змогу сформувати у дитини правильні узагальнені образи звуків мови – фонемі, що є необхідною передумовою для формування правильних звуковимовних навичок, точного розуміння мовлення оточуючих, розвитку словника та засвоєння граматичної сторони мовлення.

2. Розвиток різних рівнів лексичних узагальнень, що забезпечують засвоєння різних типів лексичних значень:

- вузькоконкретного (значення іменників, дієслів, прикметників, прислівників);
- категоріального, тобто позначення цілих класів однорідних предметів, що свідчить про засвоєння дитиною елементарної узагальнювальної функції слова;
- контекстуально зумовленого; на цій основі – розуміння багатозначного смислу слова, кумуляція варіативних значень одного і того самого слова, перенос значення слова, засвоєного на практичному рівні, на схожі, але не тотожні ситуації. Розумова операція переносу сприяє узагальненню різних смислів одного й того самого слова;
- засвоєння інваріантного узагальненого лексичного значення слова та його понятійної співвіднесеності, тобто формування системи понять, знань, асоціативних зв'язків, які стоять за певним словом; засвоєння різних лексико-

семантичних явищ на матеріалі синонімів, антонімів, багатозначних слів. Розвиток цього механізму забезпечує оволодіння дитиною різною за складністю лексичною семантикою. Саме він тісно пов'язаний з рівнем розвитку пізнавальної діяльності дитини та зокрема мислення.

Зазначені механізми забезпечують швидкий та здебільшого спонтанний приріст словника в нормі. У корекційній роботі з розвитку лексичної сторони мовлення приділяється увага уточненню розуміння значення слова. Цьому сприяють такі, наприклад, лексичні (мовні) вправи:

- добір до заданого слова інших споріднених слів;
- добір слів за заданою морфологічною ознакою (дії, назви яких починаються з префіксів *від-, за-*);
- добір до заданих слів синонімів, антонімів;
- добір до слова, яке позначає родове поняття, слів видового значення.

Словниково-стилістична робота сприяє підвищенню точності, багатству та виразності мовлення дітей:

- вибір з ряду синонімів схожого для заданої мовленнєвої ситуації;
- заміна у висловлюванні слова більш точним;
- подолання одноманітності у мовленні шляхом використання синонімічних слів та виразів;
- виправлення повторювань за допомогою займенників тощо.

Розширення словникового запасу відбувається як за рахунок слів, які позначають узагальнені і абстрактні поняття, так і шляхом розвитку вміння користуватися способами словотвору. Достатній рівень словотворчих процесів полегшує практичне застосування орфографічних правил, наприклад, правил написання ненаголошених голосних, сумнівних дзвінків і глухих приголосних (*нігті-ніготь, боротьба-боротися*). Для того, щоб використовувати ці правила під час запису слів із названими орфограмами, потрібно дібрати однокореневі слова, тобто похідні слова із суфіксами і префіксами.

3. Сформованість системи морфологічного словотвору, який відбувається у процесі розвитку таких операцій:

- практичний морфологічний аналіз, який проводиться на основі порівняння слів за звучанням і значенням;
- виділення спільного звучання в словах у ряді однотипних за морфологічним складом слів;
- присвоєння значення спільній морфемі;
- утворення за аналогією;
- формування контролю за використанням морфологічних значень основних та похідних слів;
- перенос та генералізація правил морфологічного оформлення слів;
- засвоєння різних словотворчих моделей.

Як бачимо, словотвір спирається на цілу низку практичних мовних знань та операцій із мовними знаками. Однією з найважливіших з них є операція морфологічного аналізу. Її сутність полягає в умінні дитини помічати в мові

найменші значимі елементи слова, з'ясувати семантику та використовувати їх для самостійного творення та розуміння слів з відповідними морфемами. На базі сформованого практичного морфологічного аналізу стає можливим оволодіння дитиною різними видами словотвору та різними типами продуктивних словотворчих моделей.

4. Сформованість лексичної системності на основі розвитку різних типів зв'язків слів:

- ситуативних;
- синтагматичних; формування синтагматичного типу зв'язків слів припускає введення його в синтагми різних рівнів: словосполучення, речення, текст. Закріплення словосполучень полегшує швидкий вибір слова, тому що на основі синтагматичних зв'язків одне слово як би по ланцюжку припускає появу іншого слова, що також сприяє організації лексичної системності;
- парадигматичних; оволодіння парадигматичним типом смислових зв'язків ґрунтується на вмінні дітей визначати подібність і поєднувати в логічні групи предмети та явища за різними ознаками: сенсорні (колір, величина, форма тощо), функціонального використання, внутрішніх якостей та властивостей;
- понятійних; найбільш високий рівень узагальнень – понятійний. Цей рівень діти опановують у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці.

Як відомо, слова зберігаються в довготривалій пам'яті не хаотично, а в системі різних за рівнем складності асоціативних зв'язків, які становлять основу поняття *лексична системність*. Саме її розвиток дає змогу збільшити продуктивність використання дитиною лексичних одиниць мовлення (маємо на увазі швидку та точну актуалізацію лексем у процесі сприймання та породження мовленнєвих висловів). Адже саме ця проблема супроводжує дітей із ЗНМ та НЗНМ протягом усього дошкільного та молодшого шкільного віку. Лексична системність розвивається шляхом формування в дітей нових та розширення вже існуючих типів асоціативних зв'язків між словами: ситуативних, синтагматичних, парадигматичних, понятійних. Введення слова в різні системи асоціацій забезпечує повноцінне розуміння дитиною його значень, сприяє розширенню валентностей слова. Важливим завданням є не лише сформувати нові типи асоціативних зв'язків, а й забезпечити домінування тих словесних асоціацій, що відповідно до нормативних показників розвитку лексичної сторони мовлення є провідними для кожного вікового періоду.

Психологічні механізми засвоєння граматичної сторони мовлення

Граматична сторона мовлення відображає закріплені в мові способи кодування інформації і систему складних відношень, що виникають між предметами, явищами, їхніми ознаками, діями, властивостями тощо в навколишній дійсності.

Складність граматичного кодування відображається у системі граматичних категорій, граматичних значень, синтаксичних конструкцій тощо. Граматичні операції є досить складними і припускають певний рівень розвитку аналітико-синтетичної діяльності в цілому.

Оволодіння граматичною будовою мови в нормі відбувається протягом усього дошкільного віку. У дітей же із нерізко вираженим загальним недорозвитком мовлення численні аграматизми спостерігаються й упродовж молодшого шкільного віку. Подолання цих труднощів потребує урахування психологічних механізмів, що забезпечують засвоєння граматичної морфології та синтаксису:

1. Оволодіння різними типами граматичних значень (граматичними категоріями).

На відміну від лексичного значення, яке належить певному, конкретному слову, граматичне значення належить великому класу слів або їх форм, має узагальненіший характер. Відомо, що одиницею граматичного механізму мови є граматичні категорії, такі як відмінок, вид, рід, час, особа, число, стан тощо. Засвоєння розгалуженої системи граматичних значень потребує формування у дітей практичних операцій з граматичними морфемами, уміння утворювати граматичні форми слів, розуміти їх диференційоване значення, правильно узгоджувати слова в словосполученнях та реченнях.

2. Сформованість системи морфологічної словозміни.

Використання засвоєних категорій в експресивному мовленні іноді буває складним для дітей із НЗНМ. Вони припускаються помилок при називанні слів у потрібній формі. Причина криється в тому, що імпресивне мовлення відноситься до рецептивних видів діяльності, а експресивне – до продуктивних. Для здійснення продуктивних форм діяльності деякі складові процесу використання мовлення виявляються недостатньо сформованими. Це стосується процесу довільної морфологічної словозміни. За психологічною структурою алгоритм словозміни подібний до алгоритму словотворення:

- а) визначення загального семантичного значення слів;
- б) вичленовування загального звучання морфем;
- в) присвоєння значення вичленованій морфемі;
- г) утворення слів за аналогією;
- д) диференціація слів за значенням.

3. Засвоєння синтаксичного значення слова у реченні.

Синтаксис є тією мовною системою, яка дає змогу досить чітко передати складну взаємодію між об'єктами довкілля у формі, максимально зрозумілій для мозку людини. У процесі породження висловлювання синтаксична конструкція майбутньої фрази вибудовується раніше, ніж відбувається добір відповідних лексем та їхне

граматичне оформлення. Під час же сприймання мовлення система фонологічних, лексичних і граматичних одиниць має бути трансформована індивідом у систему синтаксичних значень. Лише за такої умови стає зрозумілим відношення між словами у реченні. Саме тому розвиткові синтаксису в методиках надається такого великого значення.

Синтаксичне значення слів діти засвоюють у процесі розуміння смислових зв'язків між словами у реченні. Таким чином формується вміння диференціювати значення різних членів речення: підмета, присудка, додатка, обставини.

4. Сформованість операцій, що забезпечують трансформацію синтаксичної структури речення (розширення, стиснення синтаксичної конструкції, упорядкування деформованого речення).

Розвиток синтаксичних трансформацій сприяє охопленню та утриманню дитиною основної смислової ситуації, вираженої у реченні, та допомагають закріплювати навички побудови речення. Під час конструювання речення із заданих педагогом форм слів (деформоване речення) дитина повинна поставити слово не тільки в правильному порядку, а й оформити граматично. Таким чином, ця робота допомагає упорядкувати синтаксичне значення слова та синтаксичну програму висловлювання. Смслова канва цих речень задана лише лексичними засобами, а синтаксичні і граматичні засоби мовлення дитина має реалізувати самостійно. Це сприяє закріпленню предметно-синтаксичного значення слова та готує дитину до правильного висловлювання.

Під час самостійної побудови речення за опорними словами у дітей розвиваються слухові процеси: увага, сприймання, контроль, привертається увага до смислового змісту речення.

5. Оволодіння різними типами синтаксичних конструкцій на основі розуміння та породження висловлювань.

Структура української граматики в цілому дає можливість зрозуміти зміст речення, навіть якщо в ньому допущено деякі помилки. Аби у дитини не склалася хибна думка, що граматичними зобов'язаннями між словами можна ігнорувати, дуже корисним є використання в корекційній роботі складних логіко-граматичних конструкцій, що потребують урахування усіх без винятку компонентів вислову: фонологічних, лексичних, морфологічних та синтаксичних. Лише за такої умови можливе їх правильне розуміння. Окрім того, складні логіко-граматичні конструкції сприяють розвитку симультанного аналізу та синтезу, що надзвичайно корисно для розвитку не лише мовленевої, а й пізнавальної та навчальної діяльності дітей. Отже, мислення відіграє велику роль у процесі породження висловлювання: створення смислової програми висловлювання, вибір мовних одиниць (слів, граматичних форм) від-

повідно до їхнього значення, контроль за будовою мовлення – усі ці операції реалізуються механізмами, які відносяться до рівня розумової діяльності. Формування дії розуміння та породження логіко-граматичних конструкцій ґрунтуються на корекції зазначених функцій і операцій, організації їх взаємодії у процесі сприймання і породження висловлювань із прямим і інвертованим порядком слів. Розуміння пасивних, а також порівняльних конструкцій потребує складних логічних переключень. Названі конструкції трапляються в текстах підручників, наприклад, зелена стрічка довша за червону на 2 см; Толя вищий за Сашу на 5 см, Оля старша за Таню на 3 роки тощо. З метою поліпшення розуміння складних синтаксичних структур спочатку уточнюються розуміння конструкцій, під час сприйняття яких дитина орієнтується на контекст речення в цілому або логіку існуючих у дійсності відношень. Напр., *слон більший за вовка* (де є семантична підказка). Лише після цього варто вводити такі речення, розуміння яких залежить лише від урахування граматичного оформлення слів у них (Вадим старший за Олега. Хто з них ходить у школу, а хто у дитсадок?).

Отже, подолання недоліків лексико-граматичної сторони мовлення у дітей з порушеннями мовлення має відбуватися на основі розвитку психологічних механізмів, які лежать в основі формування зазначених систем. Корекційна робота, спрямована на розвиток психологічних механізмів та операцій, які забезпечують формування лексичної та граматичної систем рідної мови молодших школярів, сприяє засвоєнню мовних закономірностей і створює основу для самостійного розвитку мовної системи в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лео н т ь е в А. А. Психолінгвистический анализ семантики и грамматики : На материале онтогенеза речи / отв. ред. А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1990. – 165 с.
2. С о б о т о в и ч Е. Ф. Механизмы речевой деятельности в норме и патологии / Е. Ф. Соботович // Дети с проблемами в развитии. – 2004. – № 2. – С. 4 – 6.
3. С о б о т о в и ч Е. Ф. Структура речевой деятельности и механизмы её формирования / Е. Ф. Соботович. – К. : ИЗМН, 1997. – 44 с.
4. С о б о т о в и ч Е. Ф. Особливості засвоєння дітьми із НЗНМ узагальненого лексичного значення слова та його понятійної співвіднесеності / Е. Ф. Соботович, Л. І. Трофименко // Дефектологія. – 2000. – № 1. – С. 16 – 19.
5. Т р о ф и м е н к о Л. І. Формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей п'ятого року життя із загальним недорозвитком мовлення: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Л. К. Трофименко. – К., 2004. – 196 с.